

‘De gemeente stond malkander bij.’¹ Katholieken en de Nederlandse Opstand

Judith Pollmann

Waarom deden katholieken mee aan de Nederlandse Opstand? Achteraf wisten ze zelf vaak ook niet meer goed hoe het zo was gekomen. De Haarlemse brouwer Willem Verwer noteerde, na de val van zijn stad in 1573,

dat men altijd wel luijden vint, die als blinde ende onbedochte tot het qualijck varen ende destructie van een goede gemeente ende stadt geneijcht zijn. Maer die vruchten, die van desen boem voerts gecomen zijn, hebben die goede gemeente ende stadt van Haerlem eijlaes wel genoeg op een tijt gesmaect. Godt die Heere wil ander goeden landen, provincien ende steden geven [a]an ons een exempel te nemen ende voersichtelijke in haer zaecken te handelen.¹

Toch lijken juist Nederlandse katholieken niet makkelijk van dergelijke exempelen te hebben geleerd. Veel katholieken waren aanvankelijk bereid om de calvinisten te steunen in hun verzet tegen de politiek van Filips II. Ondanks de Beeldenstorm, waarin radicale calvinisten een spoor van vernieling hadden getrokken door katholieke kerkgebouwen, verwelkomden ook katholieken in 1572 de geuzenlegers van Willem van Oranje. Ondanks de beestachtige manier waarop geuzencommandant Lumey optrad tegen katholieke priesters en monniken, en ondanks het verbod op de katholieke eredienst dat Holland en Zeeland in 1573 al afkondigden, waren katholieken elders in de Nederlanden in 1576 toch bereid zich aan te sluiten bij de Opstand.

De achtergrond van die katholieke steun voor het verzet is goed onderzocht. Juliaan Woltjer, Alastair Duke en Henk van Nierop hebben laten zien dat de Opstand in de ogen van velen niet alleen over religie ging, maar vooral ook over de ‘vrijheid’ – het beschermen van de oude ‘vrijheden’ en privileges van de Nederlanders.² In 1566 vonden ook veel katholieken

---

¹ Willem Janszoon Verwer, *Memoriaelbouck: Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*, J.J. Temminck ed. (Haarlem 1973) 4.

² A.C. Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen 1990); J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand, 1555-1580* (Amsterdam 1994); Henk van Nierop, ‘De troon van Alva: over de interpretatie van de

dat de manier waarop de overheid te werk ging bij het opsporen en berechten van ketters indruiste tegen juridische grondrechten die in de meeste Nederlandse steden in ‘privileges’ waren vervat – zoals het recht om alleen in de eigen stad berecht te worden, en om de goederen van een ter dood veroordeelde voor confiscatie te behoeden. Ze waren het dan ook eens met het rekest waarin het Verbond der Edelen in april 1566 verzocht om afschaffing van de ketterplakkaten. Hoewel ze ontzet waren over de Beeldenstorm die later dat jaar uitbrak, werd de expeditie onder leiding van de hertog van Alva, die door de koning werd gestuurd om de Nederlanders te straffen, ook door veel katholieken als excessief ervaren. Katholieken leden bovendien net zoveel onder de inkwartiering van Alva’s troepen als protestanten. Ook zij hadden grote bezwaren tegen de invoering van nieuwe belastingmaatregelen, vooral de Tiende Penning. Willem van Oranje, ondertussen, legitimeerde het verzet tegen de vorst bovendien niet primair in religieuze maar vooral in ‘Nederlandse’ termen. Waar het in de Opstand om ging, zo betoogden de Prins en zijn propagandisten, was om het ‘Nederlandse vaderland’ te beschermen tegen de wreedheid, ambitie en tirannie van de vreemde Spaanse vijand. Dat die vijand katholiek was deed daarbij eigenlijk niet ter zake.³

Maar hoewel de Nederlandse Opstand dus niet *begon* als een oorlog waarin katholieken en protestanten steeds tegenover elkaar stonden, zou die wel een godsdienstoorlog *worden*. Katholieken die zich in 1566, 1572 of 1576 nog hadden kunnen vinden in het verzet tegen Filips II, raakten in de loop der jaren totaal gedesillusioneerd. Vanaf de jaren 1580 werd de oorlog steeds meer beleefd als een godsdienstoorlog – in elk geval in de Zuidelijke Nederlanden.⁴ In dit artikel zal ik proberen dit proces te volgen en te verklaren aan de hand van dagboeken die katholieken tijdens de Opstand bijhielden. Hoe kwam het dat katholieken aanvankelijk geneigd waren om

---

Nederlandse Opstand’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 205-223.

³ M.E.H.N. Mout, ‘Van arm vaderland tot eendrachtige republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 345-365; Judith Pollmann, ‘Eine natürliche Feindschaft: Ursprung und Funktion der schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581’ in: Franz Bosbach ed., *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit* (Keulen 1992) 73-93.

⁴ Zie bijvoorbeeld Luc Duerloo, ‘Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 1-18.

de religieuze gevaren van de Opstand te minimaliseren? En hoe kwam het dat Zuidelijke katholieken uiteindelijk toch het Protestantisme als de grote vijand gingen zien?

Gemeente

De stedelijke samenlevingen van de zestiende eeuw voerden eendracht hoog in het vaandel. Hoewel men grote verschillen in welvaart en status vanzelfsprekend vond, en het bestuur van de steden meer en meer in de handen van patricische families was geraakt, was er een levendig besef dat ook het collectief van de burgers, de 'gemeente', de plicht en het recht had om zich om de stedelijke eenheid en veiligheid te bekommeren. Veel burgers dienden in schutterijen en andere stedelijke milities, maar ook via gilden, broederschappen en rederijderskamers leverden zij hun bijdrage. In rituelen, processies en optochten, waarin gilden, ambachten en broederschappen allen hun plaats hadden, werd de stedelijke eenheid en orde tot uiting gebracht. Die eendracht had ook religieuze connotaties – eendracht weerspiegelde Gods ordening van de samenleving, en de *communitas* van de stedelijke gemeenschap werd nogal eens vergeleken met de *communio* in de eucharistie.⁵

De opkomst van nieuwe religieuze groepen vormde daarom potentieel een enorme bedreiging voor de eenheid in de stedelijke gemeenschap. Daar kon op twee manieren op worden gereageerd. In Frankrijk vonden katholieken de calvinistische hugenoten vaak een dusdanige bedreiging voor de stedelijke gemeenschap dat ze hen met geweld uitstootten – Natalie Davis merkte dertig jaar geleden op dat veel van het gruwelijke straatgeweld tegen calvinisten in Frankrijk gepaard ging met zuiveringsrituelen.⁶ In de Nederlanden reageerde men echter anders.

---

⁵ Marc Boone en Maarten Prak, 'Vorsten, patriciërs en burgers: de kleine en grote traditie van stedelijke revoltes in de Lage Landen' in: Karel Davids en Jan Lucassen ed., *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 91-124; Maarten Prak, 'Kommunalismus en de steden in de Noordelijke Nederlanden ten tijde van de Republiek' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 10-44.

⁶ Natalie Zemon Davis, 'The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France', *Past and Present* 59 (1973) 51-91, herdrukt in Natalie Zemon Davis, *Society and culture in early modern France. Eight essays* (Stanford en Londen 1975).

Nederlandse katholieken en hun stadsbestuurders probeerden in eerste instantie vooral de boel bij elkaar te houden door het belang van de godsdienstige verschillen zo veel mogelijk te bagatelliseren of te neutraliseren. De Gentse dagboekschrijver Marcus van Vaernewijck, bijvoorbeeld, legde uit dat er in de zomer van 1566 inderdaad wel wat katholieke priesters ‘den mont vul bloets’ hadden, en harde actie eisten tegen de vele mensen die de calvinistische hagenpreken buiten Gent bezochten. Maar ‘lieden van eeren ende verstande’, zei Vaernewijck, zagen niets in een gewelddadige oplossing. De mensen die naar preken gingen dachten dat ze daar goed aan deden, en het kon niet de bedoeling zijn

dat men die simpel [gewone] lieden, mannen, vrouwen ende kinderen, audt ende jonck, die [vaak] uut grooter [devotie] daer ghijngghen hooren predicken, zoo dat zij haer van tranen niet en conden onthouden, zoo jammerlic zoude quetsen ende dootslaen, dwelc in dat [geval] den eenen vriendt den anderen zoude doen, ende haer moeders ende zusters ende meer ander maechschap ende ghoede vrienden daer onder zoude moghen vinden.⁷

Hoewel mensen als Vaernewijck persoonlijk niets van het calvinisme moesten hebben, erkenden ze dus dat men in de stedelijke samenleving een plaats zou moeten inruimen voor calvinisten, als men een burgeroorlog als die in Frankrijk zou willen voorkomen. Dat kon omdat hij en veel andere katholieken nog steeds bereid waren om protestanten te benaderen als medechristenen. Niet iedereen dacht er zo over. De bierdrager Nicolas Soldoyer in Tournai, bijvoorbeeld, schreef in zijn dagboek dat men calvinisten als ‘satellieten van Satan’, met geweld moest verdrijven.⁸ Soms probeerden katholieken ook wel actie te ondernemen tegen de calvinisten.⁹ De burgerij van Culemborg gebruikte een traditioneel actiemiddel, door in

---

⁷ Marcus van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568*, Ferdinand Vanderhaeghen ed., 5 delen, *Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen*, 4:1 (Gent 1872) I, 22.

⁸ *Mémoires de Pasquier de la Barre et de Nicolas Soldoyer pour servir à l'histoire de Tournai, 1565-1640*, Alex. Pinchart ed., 2 delen, *Collection de memoires relatifs à l'histoire de Belgique 8-9* (Brussel 1859-1865) I, 251.

⁹ Judith Pollmann, ‘Countering the Reformation in France and the Netherlands. Clerical leadership and Catholic violence, 1560-1585’, *Past and Present* 190 (2006) 94-95.

een petitie te vragen om de protestantse predicaties te laten verbieden.¹⁰ In Nijmegen ging de burgerij zelfs tot collectief geweld over nadat hun stadsbestuur had besloten dat protestantse prediking in de stad moest worden getolereerd. Ook Nijmeegse katholieken bedienden zich in hun protest van traditionele actierepertoires. Ze dwongen een van de burgemeesters om het stadsvaandel aan hen te overhandigden, marcheerden daarmee naar de markt en sloegen daar formeel alarm. Geconfronteerd met de woedende burgerij zag het stadsbestuur zich genooddaakt af te treden. De burgers zuiverden de stad ritueel van protestantse sporen door de preekstoel van de calvinistische predikant te verbranden op de 'blauwe steen', waar normaal gesproken executies plaatsvonden.¹¹ Toch bleef het optreden van de Nijmeegse katholieken zeer uitzonderlijk.

Dat kwam ongetwijfeld ook omdat noch de meeste katholieke priesters, noch de Habsburgse overheid, probeerden om katholieken tot collectieve actie op te roepen. De katholieke kerk vond dat het aan priesters was om misstanden in de kerk aan te pakken en wilde niet dat leken zich zouden bemoeien met dingen die hen boven de pet gingen. Iedere stand moest zijn 'eigen tuintje wieden' en zijn 'eigen pakje dragen'.¹² De Habsburgse overheid, en zeker de Hertog van Alva, vond evenmin dat het zijn taak was om burgers te 'overtuigen' van de juistheid van de anti-protestantse politiek. Voor Alva was orthodoxie het vanzelfsprekende verlengstuk van de gehoorzaamheid aan de overheid die hij kwam afdwingen, niet een *argument* waarmee katholieken nauwer konden worden betrokken bij het Habsburgse beleid.

---

¹⁰ O.J. de Jong, *De reformatie in Culemborg* (Assen 1957) 38-57. Hun petitie werd gedrukt als *Nieuwe tijdinghe van die van Culenborch: item die suplicatie van die adelen Raet ende van der borgheren van Culenborch* (Leuven 1566).

¹¹ F. van Hoeck ed., *Corpus Iconoclasticum. Documenten over den Beeldenstorm van 1566 in de Boergondische monarchie*, vol. II, *Nijmegen*, (Tilburg 1929) 198-213; Maarten Hageman, *Het kwade exempel van Gelre: de stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-68* (Nijmegen 2005) 210-215.

¹² Judith Pollmann, 'Each should tend his own garden. Anna Bijns and the Catholic polemic against the Reformation', *Church History and Religious Culture* 87 (2007) 45-61.

Reformatie

Omdat Alva er niets aan had gedaan om een katholiek partijgevoel te bevorderen waren Nederlandse katholieken nog steeds onvoorbereid op het voeren van gezamenlijke actie, toen een aantal steden besloot om protestant te worden en ertoe overging om het katholieke geloof te verbieden. Dit gebeurde voor het eerst na het uitbreken van de Opstand in Holland en Zeeland in 1572, en opnieuw na 1577, toen een aantal Vlaamse en Brabantse steden zich ontwikkelde tot calvinistische republieken. De meeste grieven tegen het Habsburgse régime werden door zowel katholieken als protestanten gedeeld: de aanwezigheid van onderbetaalde, vaak muitende, troepen en de nieuwe belastingvoorstellen van de Brusselse regering werden gezien als een aantasting van lokale rechten. In Holland en Zeeland oefenden zowel katholieken als protestanten druk uit op hun stadsbesturen om de geuzenlegers toe te laten, en zo een einde te maken aan de Tiende Penning en andere schendingen van de privileges. Pas achteraf realiseerden ze zich dat ze hiermee het paard van Troje hadden binnengehaald.

Hoewel Willem van Oranje een vorm van religieuze co-existentie tussen katholieken en protestanten voor ogen stond, hadden veel van zijn troepen daar andere ideeën over. Dat gold vooral voor de calvinistische geuzenaanvoerders. Hun inname van Hollandse steden ging nogal eens met hevig geweld tegen priesters gepaard. Het bleek bovendien al snel aantrekkelijk om kerkelijke goederen te gebruiken voor de financiering van de oorlog, terwijl er steeds meer twijfel werd gezaaid over de politieke betrouwbaarheid van priesters en katholieke stadsbestuurders. De inname van hun steden door de geuzenlegers stelde katholieken al snel voor moeilijke dilemma's. Enerzijds waren ze geneigd tot solidariteit met hun medeburgers in de gemeente. Zelfs de katholiek Verwer, wiens vader door de geuzen was geïnterneerd, was onder de indruk van de saamhorigheid waarmee de Haarlemse mannen, vrouwen en kinderen hun stadswallen versterkten tegen de Spaans belegeringsmacht.

Die burghers ende soldaten niemant uijt ghesondert, rijk noch arm, jonck of oudt zijn noch (...) doende om die wallen ende vesten te verstercken ende verhoegen, nacht nochte dach ophouwende, God Almachtich loovende ende danckende van zijn groote hulp, bijstandt ende victorie. Die maechden die an die vesten ghingen hebben zoe gewilicken ende sonder vreesse gearbeijt, dat ze boven

opt wallen ghingen singen psalmen ende andere loffsangen, dat een mensch mochten lusten die daer bij ofte omtrent quam.¹³

Anderzijds werden ze ook geconfronteerd met de agressie tegen katholieke priesters en tegen burgers die van verraad werden verdacht.¹⁴ Honderden katholieken besloten dan ook hun steden te ontvluchten.

Ballingschap had ernstige consequenties. Veel steden bestempelden gevluchte katholieke burgers tot verraders en confisqueerden hun goederen. Zoals Geert Janssen heeft laten zien, werden hun huizen vaak toegewezen aan protestanten die zelf terugkeerden uit ballingschap – een gebaar waarmee hun uitstoting nog werd beklemtoond.¹⁵ Ook hun medekatholieken waren echter vaak kritisch over diegenen die hun stad ontvluchtten. De Amsterdamse broeder Hendrik van Biesten vond

het (...) nimmer meer vrome luiden en syn, nog men mag se voor geen vroomen burghers achten, die in tyden van last ende noodt uit haar stad vaeren en vluchten van daar sy syn gewonnen en gebooren.¹⁶

De Leidse katholieke Franciscus Dusseldorpius verweet zijn verwanten dat zij de stad waren ontvlucht bij het begin van de Opstand. Als ze gebleven waren, zo fantaseerde hij achteraf, hadden ze de stad voor de kroon kunnen behouden.¹⁷ In werkelijkheid hadden katholieken die besloten te blijven geen andere keus dan het nieuwe religieuze regime te accepteren.

Dat Hollandse en Zeeuwse katholieken daar niet meer verzet tegen boden had ook te maken met het feit dat de overheden, op langere termijn, zorgden dat ze niet teveel zout in de wonde strooiden. Hoewel de

---

¹³ Willem Janszoon Verwer, *Memoriaelbouck*, 29.

¹⁴ Zie hierover bijvoorbeeld Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999).

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Louis Sicking, *Geuzen en glippers: Goed en fout tijdens het beleg van Leiden*, 3 Oktoberlezing (Leiden 2003); Geert H. Janssen, 'Exiles and the politics of reintegration in the Dutch Revolt,' *History* (te verschijnen 2009).

¹⁶ 'Vervolg der anteykeningen van broer Hendrik van Biesten over het gebeurde te Amsterdam (1566-1574)', *De Dietsche warande* 8 (1869) 417-463, aldaar 421. Met dank aan Femke Deen, die mij op deze passage attent maakte.

¹⁷ Robert Fruin, 'De Annales van Franciscus Dusseldorpius (1893)' in: J. Blok, L. Muller en S. Muller ed., *Robert Fruin's Verspreide geschriften*, 10 delen (Den Haag 1900-1910) VII, 267-363: 270.

gereformeerden in 1573 het monopolie kregen op de openbare eredienst – en dat tot 1795 zouden behouden – respecteerden de regenten de vrijheid van geweten en weigerden de stadsbesturen van de meeste Hollandse en Zeeuwse steden om al te hard op te treden tegen clandestiene godsdienstoefeningen door niet-gereformeerden. Zodra de militaire situatie in Holland en Zeeland verbeterde, konden veel katholieken hun plaatsen in de stadsbesturen behouden of herkrijgen. Pas na 1618 werden katholieken definitief uitgesloten van politieke ambten. De geuzen en huursoldaten, die in zoveel gevallen de leiding hadden genomen bij antikatholiek geweld, verdwenen uit het Hollandse straatbeeld. Het corporatieve leven in de steden werd niet gecaliniseerd en het klimaat in gilden, schutterijen en rederijderskamers werd bepaald door niet-confessionele noties over ‘christelijke eenheid’.¹⁸ Herdenkingen van de Opstand richtten zich op het gedeelde lijden en de gezamenlijke heroïek van de hele burgerij, ongeacht hun religieuze gezindte.¹⁹ Nog decennia lang waren de gereformeerden trouwens ook numeriek niet machtig genoeg om de samenleving te kunnen domineren. Dit alles betekende dat katholieke leken in een burgerlijke context betrekkelijk probleemloos konden functioneren. Dat was wel anders in Vlaamse en Brabantse steden, waar de calvinisten zich na 1577 opwierpen als de pleitbezorgers van een geïdeologiseerd concept van stedelijke eenheid, waarin voor katholieken steeds minder plaats was.

In 1576 hadden de Spaanse Habsburgers feitelijk hun controle over de Nederlanden verloren. Het was ze niet gelukt om de Opstand in Holland en Zeeland neer te slaan, en de muiterijen van hun troepen maakten dat ook de bevolking in de andere gewesten de regeringslegers haatte. Een machtsvacuüm na de dood van Alva's opvolger, Luis de Requesens, gaf de leden van de gewestelijke staten de kans om het heft in eigen handen te nemen. In November ondertekenden ze in Gent een ‘Pacificatie’ met de rebellen van Holland en Zeeland, waarin ze afspraken het land te zullen

---

¹⁸ Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie: Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Den Haag 1989); Prak, ‘Kommunalismus’. Wat hierbij ook een rol speelde was de ‘ambivalentie’ van Calvinisten over hun eigen rol, waarover Duke, *Reformation and revolt*, 269-294. Ook bleef katholieke steun voor de Opstand nodig, zie bijvoorbeeld A.A. van Schelven, ‘Emden in Niederländischer Beleuchtung aus dem Jahre 1573’, *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 20 (1920) 174-193; 182.

¹⁹ Judith Pollmann, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw*, inaugurele rede (Leiden 2008).

zuiveren van Spaanse troepen. In religieus opzicht kwamen ze overeen dat alle gewesten behalve Holland en Zeeland katholiek zouden blijven, maar bepaalden ze ook dat niemand meer voor zijn geloof zou worden vervolgd. Nu waren alle Nederlanden in opstand tegen de koning.

De eensgezindheid in het opstandige kamp kwam echter al spoedig onder druk te staan. Het had de adellijke en klerikale leiders van de Opstand in de Zuidelijke gewesten nooit voor ogen gestaan dat Willem van Oranje de leiding over zou nemen, maar zij bevonden tot hun schrik dat ambachtslieden in de steden actie voerden om de Prins meer politieke macht te geven. De ambachtslieden werden hierin gesteund door calvinistische ballingen die naar hun Brabantse en Vlaamse geboortesteden terugkeerden en daar onmiddellijk begonnen te lobbyen voor het recht om hun godsdienst openlijk te mogen belijden. Door gezamenlijk op te trekken met de ambachten en gilden, die zelf hun politieke posities hoopten te versterken, slaagden calvinistische leiders er in om posities in de stadsbesturen te verkrijgen. In 1578 werd via een staatsgreep in Gent een calvinistisch regime geïnstalleerd, dat al spoedig ook in Brugge en Ieper de wet verzette. Ondanks pogingen van Oranje om een vorm van religieuze co-existentie te organiseren, werd het katholicisme in deze steden geleidelijk aan geheel verboden. In de Brabantse steden Antwerpen, Mechelen en Brussel ging de ontwikkeling langzamer, maar ook daar slaagden calvinisten er tenslotte in om de overhand te krijgen in de stadsregeringen en een nieuw, theocratisch regime te installeren.²⁰

De machtsgreep van de calvinisten in Vlaanderen en Brabant was nauw verbonden met de rechten van de gemeente, en vooral met het herstel van de politieke rechten van de gilden.²¹ In Antwerpen werd betoogd dat de goddelijke wet vereiste dat ambachtslieden in het stadsbestuur zetelden,

---

²⁰ H.A. Enno van Gelder, *Revolutionnaire Reformatie. De vestiging van de gereformeerde kerk in de Nederlandse gewesten gedurende de eerste jaren van de Opstand tegen Filips II, 1575-1585* (Amsterdam 1943); André Despretz, 'De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe serie 17 (1963) 1-111; Guido Marnef, 'Brabants Calvinisme in opmars. De weg naar de Calvinistische republieken in Antwerpen, Brussel en Mechelen, 1577-1580', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 70 (1987) 7-21.

²¹ Despretz, 'De instauratie'; J. Decavele, 'De mislukking van Oranjes democratische politiek in Vlaanderen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 616-650; Johan Decavele ed., *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bevind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)* (Gent 1984).

omdat God alle mensen gelijk geschapen had.²² Het regime in Gent presenteerde het beschermen van het gereformeerde geloof als het verlengstuk van het bevorderen van lokale- en gildeprivileges – een ideaal dat sterk leefde onder de Gentse ambachtslieden die in 1540 na de Gentse Opstand de meeste van hun rechten waren kwijtgeraakt.²³ Inderdaad kregen de ambachtslieden meer politieke rechten. In Gent kregen ze weer het recht om hun eigen dekens (gildebestuurders) te verkiezen, en kregen ze betere politieke representatie.²⁴ In Antwerpen verwierf de Brede Raad, waarin de ambachten waren vertegenwoordigd, een steeds grotere rol in het stadsbestuur.

Voor de calvinistische leiders was het beschermen van de rechten van de gemeente echter geen doel op zich. Een calvinistische pamfletschrijver die in 1581 pleitte voor een radicale zuivering van het Mechelse stadsbestuur betoogde dat het niet nodig was om daarbij de bestaande privileges te respecteren, of vast te houden aan de Mechelse afkomst van de bestuurders: 'het is al impertinent, in tijd van troublen, soe seer op de privilegiën, oudt hercomen ende personen te staen'. Volgens de auteur was het belangrijkste dat men zou

toesien dat gheen in overicheydt comen, dan die yverich ende totten bloede der ghereformeerde kercke toegedaen zijn. Ende, dat doende, so sal in alle Magistraten ende Overicheyden een wel accorderende harmonie gespeurt, Godes [eer] verbreydt, het Evangelie vercondicht ende het land versekert wesen teghen alle oproer, seditie ende perikelen der vyanden, hetwelcke de principaelste saken sijn, daer men in alle republicquyen ende staet van regeringhe behoort na te trachten.²⁵

Hoewel deze auteur zich nog steeds bediende van de taal van de 'gemeente', en zijn boodschap vervatte in traditionele termen als 'harmonie' en het voorkomen van oproer en verraad, verwierp hij de gedachte dat 'men vindt

---

²² Despretz, 'De instauratie', 77.

²³ Decavele, 'De mislukking', 641.

²⁴ Despretz, 'De instauratie'.

²⁵ Gordon Griffiths, 'Democratic ideas in the Revolt of the Netherlands', *Archiv für Reformationsgeschichte* 50 (1959) 50-63; 58-61. Oranje bracht hetzelfde argument in 1574 naar voren toen hij de Leidse constitutie veranderde, zie R. Fruin, *Verspreide geschriften*, II, 485-486.

soo trouwe papisten als gereformeerden'.²⁶ De facto bepleitte hij de uitsluiting van iedereen behalve gecommiteerde calvinisten.

Verhuyst ghij calvinisten

Dergelijke sentimenten zijn een aanwijzing dat de Opstand hard op weg was een godsdienstoorlog te worden. Katholieke edelen waren al spoedig in conflict geraakt met Willem van Oranje over het leiderschap van de Opstand. Verontwaardigd betoogden zij dat het calvinistische activisme een inbreuk op de afspraken van de Pacificatie betekende. In 1579 bleek een aantal Waalse gewesten bereid om met de kroon over een verzoening te onderhandelen – en zich aan te sluiten bij de hernieuwde militaire campagne van de Habsburgers tegen de Opstand.

In deze chaotische toestand groeide in de opstandige steden natuurlijk het wantrouwen tegen katholieke priesters en andere prominenten. Protestantse troepen die in de steden waren ingekwartierd namen bovendien nogal eens de leiding in antikatholiek geweld. Op 1 November 1578 noteerde de Brugse kleermaker Willem Weijds in zijn dagboek dat de versterking van een katholieke mis was uitgemond in een optocht van soldaten die hun buit in processie door de straten droegen:

En de een liep met een kazuivel op zijn hoofd, en een ander met het misboek in zijn handen, en de ander met de hostie in zijn hand, en zo liepen ze als zotten over straat, goede katholieke lieden te beschimpen – en het was allemaal in orde, de wet [stadsregering] was er tevreden mee.²⁷

Fysiek geweld richtte zich meestal alleen tegen priesters. Zo rapporteerde Weijds in juli 1581 bijvoorbeeld hoe de gevangen pastoor van Ghestele Brugge binnen was gevoerd:

en ze sloegen de priester alsof ze een hond doodsloegen, zodat hij gewond was (...) bij het binnenkomen van de poort jouwden de soldaten van de wacht hem uit, zo schandelijk als ze maar konden

---

²⁶ Griffiths, 'Democratic ideas', 58-61.

²⁷ Guillaume Weydts, *Chronique Flamande, 1571-1584*, Émile Varenbergh ed., (Gent 1869) 14. Vanwege de leesbaarheid heb ik de citaten uit deze tekst hertaald.

(...) zoals de Joden met God almachtig deden. En het werd allemaal uit slechtheid gedaan.²⁸

In zekere zin maakte de centrale rol van soldaten in het antikatholieke geweld het mogelijk om nog lang de moed erin te houden. Zodra de soldaten weg waren, zo hoopten veel mensen, zou het alsnog mogelijk worden om te komen tot vreedzame co-existentie tussen de religies. Maar al snel voelden katholieke ambachtslieden als Weijds dat het niet alleen bij geweld tegen priesters zou blijven. Het calvinistische stadsbestuur was ook uit op het reformeren van stedelijke waarden en tradities. De godsdienstpolitiek van de stad Brugge was voortdurend in verandering. Op 8 mei 1580 werd de katholieke mis toegestaan in Brugge, om weer verboden te worden op 25 mei, en dit patroon herhaalde zich in 1581, toen het even werd toegestaan om de mis te doen in privéhuizen, maar dit al snel weer ongedaan werd gemaakt. 'Zo maakten de menere van de wet hun mond tot het schijtgat van menere de geuzen, om het beleefd uit te drukken', vond Weijds.²⁹

Het calvinistische regime kon weliswaar rekenen op steun van een groot deel van de stadsbevolking, maar negeerde het feit dat een flink deel van de gemeente niets moest hebben van hun religieuze beleid. De kerk van Onze Lieve Vrouw, de laatste Brugse kerk die nog in katholieke handen was, werd in de zomer van 1581 aan de calvinisten gegeven. De 'geuzen' in de gemeente waren over deze stap geraadpleegd, zei Weijds, 'maar de katholieken werd niks gevraagd, want die zouden er hun stem niet aan hebben gegeven'.³⁰ In 1581 werd het Brugse regime steeds systematischer in zijn pogingen om het openbare leven te calviniseren. Weijds was vooral boos over de nieuwe regelgeving over feestdagen. De Brugse stadsregering schafte alle katholieke feestdagen af, en beval dat alle werkplaatsen en winkels op die dagen zouden worden geopend, maar volgens Weijds weigerden velen in de gemeente om mee te werken. Wat hem enorm ergerde was dat het stadsbestuur zijn eigen calvinistische bid- en vastendagen zo plande dat ze wel dicht tegen de oude katholieke feestdagen aanzaten maar er net niet mee samenvielen. Een poging om oude processies te vervangen door een nieuwe optocht waarin de overliden van ambachten en gildes gezamenlijk optrokken om het calvinistische avondmaal bij te gaan

---

²⁸ Weydts, *Chronique Flamande*, 30.

²⁹ Ibidem, 26.

³⁰ Ibidem, 37.

wonen, vond Weijds belachelijk: 'Kijk eens, katholieken, wat een mooie processie dat was, en hoe devoot die door dominee Capito was uitgedacht', zo sneerde hij in juli 1581. Hij was er zeker van dat de processie expres de dag vóór het feest van de Heilige Laurentius was gepland, en waarschijnlijk had hij daar gelijk in. Het calvinistische regime probeerde zijn eigen religieuze praktijken niet in te passen in het bestaande religieuze ritme van het stadsleven, maar wilde juist benadrukken dat het met dat ritme brak. De gevolgen waren voorspelbaar. De meeste katholieken, rapporteerde Weijds, werkten op de dag van de processie, en sloten hun winkels op de feestdag van de heilige.³¹

Het is opmerkelijk dat Weijds zijn kritiek vooral vervatte in de taal van de gemeente en de gemeenschap. In zijn visie was het ergste vergrijp van de calvinisten dat ze inbreuk maakten op de rechten van de gemeente en het algemeen belang. Van de sociale politiek van de gereformeerden was hij niet onder de indruk. Dominee Capito, zei hij, had kleine meisjes in de stadsschool geïntegreerd omdat ze geen 'geus' wilden worden. De Bogardenschool voor arme kinderen was ooit 'rijk en had genoeg', maar was nu geruïneerd door 'valse lutherjanen' – zoals hij de calvinisten noemde. Het regime had de Cellebroers, ordegeestelijken die voor de zieken zorgden, ontslagen, en had er 'rabauwen' voor in de plaats aangesteld, die hun patiënten verwaarloosden.³² In 1583 konden de vele oorlogsvluchtelingen van het platteland geen onderdak meer vinden in de stadskerken, omdat die waren afgebroken of tot opslagplaatsen waren omgebouwd: 'en zo bleven de arme vluchtelingen steeds opgejaagd en moesten ze op straat blijven. Dit waren de vruchten van de geuzen'.³³ Weijds contrasteerde het gedrag van het calvinistische regime graag met dat van de gemeente. Toen op 23 augustus 1583 tijdens een epidemie zes lijken op straat werden gevonden, merkte hij op

de heren van der stad bekommerden zich er niet om, maar de gemeente stond malkander bij; de heren waren zo druk met het roven en stelen van kerkelijke goederen dat de rest er niet toe deed.³⁴

---

³¹ Weydts, *Chronique Flamande*, 36. Zie voor andere voorbeelden van zijn ergernis hierover bijvoorbeeld 45, 54.

³² Ibidem, 54, 80-81.

³³ Ibidem, 109.

³⁴ Ibidem, 110.

Terwijl de ‘goede gemeente’ om vrede riep, verzette de raad zich ertegen.³⁵ Maar volgens Weijds had de gemeente het steeds bij het rechte eind. Toen het regime eindelijk viel, was

de gemeente blij, want op paasdag en alle feestdagen werden er mooie diensten gehouden in de kloosters, in het openbaar. Dit was het nieuwe begin van de katholieke kerk, en niemand zei er wat tegen, want de [nieuwe] wet en de prins [van Chimay] waren er voor, maar veel geuzen barstten van ergernis dat ze het moesten gedogen.³⁶

Weijds’ commentaar laat zien dat hoewel de calvinisten hadden geprobeerd zich te associëren met de belangen van de gemeente, katholieken zich ‘hun’ gemeente niet zomaar lieten afnemen. Integendeel, Weijds formuleerde zijn kritiek in traditionele termen, die focusten op stedelijke waarden, de rechten van de gemeente en van de ambachten. Hij stond hierin niet alleen. Toen in Antwerpen alle katholieke dekens werden vervangen door calvinisten, bijvoorbeeld, protesteerden katholieke ambachtslieden omdat hen het recht ontnomen werd om hun eigen dekens te kiezen. In protest tegen de beslissing van hun dekens om de missen bij de ambachtsaltaren op te heffen, vormden katholieke visverkopers een eigen broederschap om de missen doorgang te laten vinden. Leden van het bakkersgilde trotseerden de beslissing van hun deken en huurden een eigen kapelaan in om op de feestdagen van het gilde de mis te lezen.³⁷ Hoewel het in Brussel juist de ambachten waren geweest die hadden aangedrongen op de instelling van het comité van XVIII dat hun stad moest gaan regeren, waren het ook weer de corporatieve instellingen, de schuttersgilden en de negen ‘naties’ die zich verzetten tegen pogingen om de stad te calviniseren. In 1583 liep het verzet tegen het regime uitgerekend via deze oude organisaties. Katholieke burgers boycotten de militie. De oude schuttersgilden, die officieel waren verboden, kwamen in actie om te eisen dat de katholieken weer eigen

---

³⁵ Weydts, *Chronique Flamande*, 130-131.

³⁶ Ibidem, 138-139.

³⁷ Frederik Verleysen, ‘Ambachten en contrareformatie. Antwerpen 1585-1633’, licentiaatsverhandeling Gent, 1999-2000, toegankelijk via http://www.ethesis.net/contrareformatie/contrareformatie_inhoud.htm, 21-23; Frederik Verleysen, “Pretense confrérieën”. Devotie als communicatie in de Antwerpse corporatieve wereld na 1585’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27 (2001) 153-174.

kerken zouden krijgen. Een aantal grote ambachten gebruikte een gildehal om clandestiene misvieringen te organiseren.³⁸ Hoewel zuiveringen en militair ingrijpen ervoor zorgden dat de calvinistische regimes voorlopig in het zadel bleven, werd tegelijkertijd duidelijk dat hun beleid zorgde voor enorme spanningen tussen de burgers en in de instellingen die traditioneel geacht werden de stedelijke eenheid en de belangen van de gemeente te beschermen.³⁹

Het gevolg was dat katholieken zichzelf in toenemende mate als groep begonnen te benoemen en religieus verzet gingen organiseren. In Brussel kwam het tot vechtpartijen nadat het stadsbestuur een arrestatiebevel had uitgevaardigd tegen een populaire katholieke prediker.⁴⁰ Maar net als in Brugge was het meeste verzet passief. Katholieken sloten hun werkplaatsen en winkels op katholieke feestdagen, en begonnen thuis clandestiene katholieke missen te organiseren.⁴¹ Zo ook de dagboekschrijver Jan de Pottre, ooit een warm aanhanger van de Opstand, maar ook een katholiek wiens zoon voor priester leerde. Dergelijke illegale vieringen waren niet zonder gevaar – enkele ambachtslieden doodden een priester terwijl die in het geheim de mis opdroeg en werden niet ter verantwoording geroepen.⁴² Maar hoewel Pottre buitengewoon boos was over het verbod op de katholieke eredienst, ontwikkelde hij al snel ook een soort trots op de volharding waarmee de katholieken zich verzetten. Hij rapporteerde tevreden dat een winkel, ondanks het formele verbod op de mis, toch klandizie had gevonden voor vijfduizend hostiewafels.⁴³ Op Sacramentsdag 1581 besloten veel katholieken de traditionele processieroute te lopen, ondanks de afschaffing van de processie.⁴⁴ Een begin die in vroeger jaren de preken had opgeschreven die ze had bijgewoond, las die nu

---

³⁸ Guido Marnef, 'Het protestantisme te Brussel onder de "calvinistische republiek", ca. 1577-85' in: W.P. Blockmans en H. van Nuffel ed., *État et religion au XVIe et XVIIe siècles* (Brussel 1986) 231-299, 240, 243, 247-250.

³⁹ Voor de rederijderskamers is dit ook al vastgesteld door Anne-Laure Van Bruaene, *Om beters wille. Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)* (Amsterdam 2008).

⁴⁰ E. de Moreau, 'Émeute de Bruxelles du 22 Avril 1581 et le Dominicain Antoine Ruyskensvelt' in: *Miscellanea J. Gessler* (s.p. [Leuven] 1948) 931-942.

⁴¹ Jan de Pottre, *Dagboek van Jan de Pottre, 1549-1602*, Jules de St. Genois ed., Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen, 3e reeks, 5 (Gent, 1861).

⁴² Ibidem, 118-119.

⁴³ Ibidem, 108, 113, 116.

⁴⁴ Ibidem, 116-117.

voor aan driehonderd mensen die bijeen waren gekomen in het Begijnhof. Pottre vond dat het een 'wonder was om [te] sien'.⁴⁵

Terwijl de katholieken werden gemarginaliseerd in het stadsleven, ontstond er onder hen dus een nieuwe vorm van religieus bewustzijn, en een nieuw besef van het verschil tussen henzelf en de protestanten. We kunnen dit ook goed zien in het werk van Katharina Boudewyns, die in de jaren 1580 een serie gedichten schreef om haar geloofsgenoten tot volharding aan te zetten.⁴⁶ Boudewyns maakte een scherp onderscheid tussen 'goeden catholijcken personen' en 'goede burgers' enerzijds, en 'boosen geusen', verblind door ongeloof en hoogmoed, anderzijds.⁴⁷ Gods 'vercoorenen' leefden nu misschien wel in onderdrukking, maar hun 'corte penitencie' zou met het hoogste goed worden beloond, terwijl de bozen eeuwig zouden boeten voor hun slechte daden.⁴⁸ Terwijl de meeste katholieken twintig jaar eerder nog hadden geprobeerd om het probleem van de ketterij te bezweren door de nadruk te leggen op wat christenen gemeenschappelijk hadden, lag voor Boudewyns de oplossing in een strikte scheiding tussen de uitverkorenen en hun vijanden. De stad kon alleen overleven als de ketters eruit werden verjaagd:

Ghy catolycke hout hieraen de hant,
Dat Calvinus worde veriaecht,
En Luyter uitgevaecht
Met hen predicanten sonder verstant.

Verhuyst ghij calvinisten,
Vol muyterije en twisten,
Gy hebt te Bruessel te lange gewoont
(...) Onse kercken hebdi gheschint,
Wee die tot u zyn ghesint.⁴⁹

Boudewyns vond het inmiddels vanzelfsprekend dat het verjagen van de ketters een verantwoordelijkheid van alle katholieken was, en niet alleen van hun priesters. 'Goede catholieke personen' waren hun katholicisme gaan

---

⁴⁵ De Pottre, *Dagboek van Jan de Pottre*, 116.

⁴⁶ Katharina Boudewyns, *Het prieselken der gheestelyker wellusten*, Hermance van Belle ed. (Antwerpen 1927).

⁴⁷ Ibidem, 150, 159, 161.

⁴⁸ Ibidem, 155, 161.

⁴⁹ Ibidem, 74-75.

beschouwen als de essentie van de eigen identiteit, en de beste garantie voor de belangen van de stedelijke gemeenschap.

Na hun herovering van de steden in het Zuiden, dwong de Habsburgse overheid de protestanten te kiezen tussen verzoening met de kerk of ballingschap. Velen vertrokken, en daarmee was veel van de formele herkatholisering van het Zuiden deels een feit. Niemand wist echter of de krijgskansen nog eens zouden keren. Zowel de overheid als de kerk had inmiddels ook geleerd dat zij de steun van gewone katholieken nodig had als zij hun dominantie wilden behouden. De kerk deed nu een beroep op gelovigen om hen te helpen de ketterij te bestrijden. Waar Alva orthodoxie had gepresenteerd als het vanzelfsprekende gevolg van gehoorzaamheid aan de Habsburgers, leerde men de Nederlanders nu het omgekeerde – wie het katholicisme wilde behouden kon daarvoor het beste terecht bij de Habsburgse overheid. Op deze wijze werden katholieken voor het eerst bewust gemobiliseerd om zich in te zetten voor de zaak van kerk en koning. Maar dat die boodschap na 1585 zo goed aansloeg was paradoxaal genoeg toch vooral aan de rigide calvinistische regimes van Vlaanderen en Brabant te danken. Door hun toedoen was de Opstand een godsdienstoorlog geworden en was vreedzame hereniging van de Nederlanden niet langer een optie.